

Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása

Az erdélyi reformáció korai történetének megismerésében fontos feltennünk a kérdést: kik azok a teológusok vagy világiak, akik az Európa szerte észlelhető szellemi megújulás letéteményesei voltak? Ugyanakkor a protestáns egyház kialakulásának szempontjából lényeges kérdés az is, hogy ezek az egyházinak tekintett személyiségek hogyan generálták a katolikus egyház adminisztrációjának protestáns újrafogalmazását. Ebben a kontextusban elengedhetetlen annak a peregrinációs szellemioktatási háttérnek az ismerete, amelynek segítségével a szellemiségolvasmány és oktatástörténet fókuszálhat azokra az egyházformáló cselekedetekre, amelyek az egyéni tehetség és adottság mellett azt a szellemi appanázst is képviselték, amelyet a külföldi vagy itthoni alma materek biztosítottak számukra.

Az erdélyi reformáció kutatásában az érdeklődés, ahogy ez lenni szokott, a *legnagyobbakra irányul*. A kor bibliográfiája kiemeli Dévai Bíró Mátyásnak, Dávid Ferencnek, Johannes Honterusnak, Heltai Gáspárnak, Pemfflinger Márk királybírónak, János Zsigmondnak, valamint Kálmáncsehi Mártonnak a reformáció

* Gudor Kund Botond (Balázsfalva, 1971) tanulmányait Búzásbocsárdon, Balázsfalván, Nagyszebenben, Kolozsváron és Szegeden végezte. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben lelkipásztori, majd a Babeş–Bolyai történelem fakultásán történészi diplomát szerzett. Posztgraduális tanulmányait Amszterdamban (Hollandia) és Romániában végezte: 1999 MA-, 2005 Mth-, majd 2006-ban PhD-fokozatokat szerzett. Négy könyv szerzője, többnek szerkesztője. Tanulmányai hazai és külföldi lapokban jelentek meg. Érdeklődési köre a magyar és európai történet-írás és egyháztörténetírás 16–18. századi története. A protestáns intézményfejlődést, az erdélyi és európai vallási tolerancia kialakulásának kérdéskörét, a református egyházi adminisztráció kialakulását, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi polgárháborús szakaszát, iskola és könyvtörténetet, Bod Péter történetírását, valamint román–magyar felekezetközi kapcsolatokat kutatja. A Gyulafehérvári Református Egyházköztség lelkesze és a Nagyenyedi Ref. Egyházmegye esperese.

terjedésében betöltött szerepét. A protestantizmus úgynevezett main streamje mellett azonban olyan személyeket is értékelnünk kell, akik az előbbiek árnyékában, sőt annál szomorúbb, a feledés homályába kerültek. A protestantizmus adminisztrációjának kialakulása szempontjából Juhász István *A székelyföldi református egyházmegyéek kialakulásában* ismerteti azokat az adminisztratív folyamatokat, amelyek a reformációnak térképen is kimutatható identitást biztosítottak.¹

Tanulmányunk a korai reformáció sok esetben homályos és helyenként ismeretlen világába szeretne betekinteni: a gyulafehérvári Római Katolikus Káptalan világába, amelynek széteszlása nem annyira az 1556-ban bekövetkezett szekularizációnak, mint sokkal inkább az azt alkotó személyek identitáskrizisével ért véget.² Nem véletlen az sem, hogy a káptalan egykori tagjai-főesperesei, kanonokai a maguk vállalt és intenzív protestáns attitűdjével egy új, de a régi ismeretekre is alapozó, azokat felhasználó egyházat építettek. Azok, akiket ők támogatnak, már az új intézményrendszer működtetői és megalapozói: a protestáns egyházmegyéek esperesei.

A reformáció történetében a ferencesek szerepe közismert. A Partiumban – vagyis a Török Hódoltság és Erdély közötti területsávban – működtek az első magyar protestáns igehirdetők, akik többségükben volt minorita ferences barátok voltak (Dévai Bíró Mátyás, Szkhárosi Horvát András, Benczédi Székely István). A ferences rendi papoknak a protestantizmus terjesztésében vállalt szerepe azonban az erdélyi katolicizmus más intézményrendszerére is áterjedt. Ennek központi szervezetei az erdélyi püspökség és gyulafehérvári káptalan voltak, ez utóbbi hiteles helyi tevékenységgel és oktatással is foglalkozott. Méltóságviselői (*dignitariusai*) a prépost, az olvasó-, az éneklő- és az örkanonok. Az egyházi középíreget adó kanonoki testülethez a középkor végén 24 kanonok tartozott. A székesegyháznak legkevesebb 33 oltára volt, mindegyikük oltárigazgatói vezetés alatt. Ez legalább 57 klerikális személyt feltételez, de az egyházi javak halmozásának következtében több kanonok egy személyben oltárigazgató is volt. Így kb. 49 személy tartozott az egyházi középírethez és az alsó papság oltáros csoportjához.³ A fentiekből kitetszik, hogy a püspök és kísérete, illetve a királynéi udvar személyzete nélkül is legalább 100 személy lakott a várnegyed területén. Ebben a közösségben fejtették ki tevékenységüket Batthyány Orbán, Csáky Mihály, Kálmáncsehi Sánta Márton főesperesek és kanonokok.

¹ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyéek*. Kolozsvár 1947.

² Hasonló folyamatokat lásd a váradi káptalan esetében Bunyitay Vince: *A Váradi püspökség története*. Nagyvárad 1883, 425–446.

³ Gálfi Emőke: Gyulafehérvár a középkor végén. In: *Erdélyi Múzeum* 77 (2015/1), 10–11.

Az első, akit a korai protestantizmussal és a káptalan új eszmék miatti erjedésével „vádolhatunk”, Batthyány Orbán (1547†) kanonok volt. Életéről aránylag keveset tudunk: királyi titkár (1523), kalocsai kanonok, gyulafehérvári főesperes (1525), előbb I. Ferdinánd, Gritti, majd Izabella híve, végül I. Ferdinánd kinevezett szegedi kapitánya (1541–1542), énekszerző.⁴ Batthyány Orbán a protestantizmus pártjára állt kanonok – csakúgy, mint Verancsics Antal – Páduában folytatta tanulmányait. 1526-ra azonban visszatért egy előkelő állás reményében. Kalandos élete volt, amely harcotól, konfliktusokon át a fogságig vezetett. Mohács utáni Magyarország államiségének megvédéséért Martinuzzi helyetteseként jelentős diplomáciai küldetéseket vállalt. Tehetsége nagyra predesztinálta a katolikus egyház keretén belül, hiszen Martinuzzi bizalmát maximálisan bírta. Politikai, Martinuzzitól eltérő állásfoglalása miatt, amellyel Ludovico Gritti velencei kalmár erdélyi uralmát támogatta, a kedveltből halálos ellenfél lett. A főesperes politikai, korábban természetesnek tűnő állásfoglalás-változtatását a modern történetírás köpönyegforgatásnak is nevezte,⁵ de a megbélyegzés a kor számos egyházi-politikai személyiségére ráilleszthető lenne.

Véleményünk szerint a főesperes és Martinuzzi közötti konfliktusban nem csupán a politikum volt a döntő tényező, hanem a reformáció miatti egyre inkább közjük feszülő szellemi inkompatibilitás. A korai reformációt jellemző erasmista típusú erdélyi vallási tolerancia kora lassan lejárt. Az Erdélyben elhárapózódó reformáció miatt a bíborosnak moderálnia kellett a nemességgel szembeni, de még törvény által is támogatott protestánsellenességét. Ez megengedte számára, hogy fellépjen a káptalan engedetlen, már a protestantizmussal kacérkodó katolikus főespereseivel és kanonokaival szemben. Batthyány Orbán püspöki helynök, főesperes, káptalanbeli tag esetében a bizalom megroppanásának fő oka az volt, hogy a főpap bent, a katolicizmus még biztosnak vélt fellegvárá-

⁴ Bethlen Farkas: *Erdély története* I. Budapest–Kolozsvár 2000, 193.

⁵ Lásd Sörös Borbála: *Elogium Urbani Bathiani* (1548 k.). In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények* (2014), 45–51. A szövegközlés alapján megállapítható, hogy az eddig ismert 1547 helyett, Batthyány Orbán halála 1548. október 20-án következett be. Sírját halála után pár nappal 1548. október 23. körül gyalázzák meg. Verancsics *Elogiuma* az esemény után került megírásra. Nemes Gábor 2011-ben találta meg az *Elogium* kéziratát a Győri Egyházmegye levéltárában. Lásd. Nemes Gábor (szerk.): *A győri káptalani magánlevéltár törzs anyagának regesztái (1527–1600)*, (A Győri Egyházmegye Levéltárának Kiadványai, Segédletek 5.), Győr 2011, 9, 119. vö. Nemes Gábor: Verancsics Antal győri irathagyatéka In: Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből* (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.), Győr 2011, 331.

ban, *eretneknek* számító, azaz wittenbergi – lutheránus szellemiségben gyökerező könyveket olvasott – bár azok tiltólistán voltak.

Az erdélyi reformáció rémtörténeteként és egyháztörténeti pletykaként említett eset, miszerint Batthyány székesegyházban eltemetett testét Martinuzzi a szemétdombra dobatta, később igaznak bizonyult. Számunkra Martinuzzi katolikus szempontból jogosnak tekinthető ingerültsége magyarázatot ad arra, hogy a reformáció szele a régi egyház legfelsőbb részét, azaz vezető rétegét sem hagyta érintetlenül. A káptalan és a reformáció kapcsolatát mélyítette az, hogy 1543-ban Johann Honter *Reformatio ecclesiae Coronensis* műve kapcsán Martinuzzi kérésére a káptalanban vallási disputát rendeztek, amelyre Honterus helyett Matthias Glatz lelkész érkezett, aki magával hozta a brassói reformátor *Apologia reformationis* vitairatát. Martinuzzi Fráter György a káptalan előtt erélyes megtorlást követelt, de Batthyány Orbán, Csáky Mihály és Wolphard Adorján kolozsi főesperes a megtorlás ellenében mégis hitvitát rendelt el. A vita, Martinuzzi elégedetlenségére, nem a káptalan, hanem a szászok javára dőlt el. A káptalanon belüli feszültségek a reformáció erdélyi eseményei miatt is fokozódtak és a segesvári disputa után ez az esemény volt az, amely Erdély második, de kevésbé ismert hitvitájaként vonult be a történelembe.

Az 1543–1549 évek közötti vallási és politikai változások következményeként 1549. augusztus 19-én Verancsics Antal prépost Martinuzzitól ajánlólevelet kért, hogy Magyarországra távozhasson.⁶ Jelzés volt ez arra nézve is, hogy Gyulafehérvár helyzete katolikus egyházi szempontból már bizonytalanná vált. A székeskáptalannak legalább négy személyisége szakítva korábbi meggyőződésével átigazolt a reformáció oldalára. Egyikük épp Batthyányi Orbán főesperes volt. Verancsics ezt írta róla: [...] *gyakran gondterheltnek mutatkozott, álltában vagy mentében többnyire a földre szegezte tekintetét, hol magában beszélve, hol a fejét rázva jobbjával hadonászott.* Ezzel a jellemzésével a főesperes téves vallási identitásváltás miatti bűnbánatát szuggérálta. Temetéséről így írt:

„Három nappal azután ugyanis, hogy sírba tették és eltemették a lutheri dogma szerint, amely miatt a Római Szentszék rendelkezéseinek az ellenségének tartották, az atyák törvényei alapján úgy ítélték meg, hogy [a holttest] méltatlanul fekszik a szent helyen a hívekkel, és miután éjjel felnyitották a sírt, és testőrökkel feltörettek a koporsót, jól becsavarták egy kopott szőnyegbe, egy rúdhoz kötözték, lovon a városon kívülre vitték a mély sárral borított úton, és azon a helyen, ahol a város szennyét összegyűjtik, elásták. Rajta hát, halandók,

⁶ Veress Endre: *Izabella királyné, 1519–1559.* Budapest 1901, 196–197.

férgek eledele, törekedjete a mértéktelenségre, az értelemnek ne engedelmességedjete, keverjéte össze a hitványt a magasztossal, és miután a restség szülőanyjától elűzött béke messze került tőletek, támasszatok ellenségeskedést. Így hát magatokat nem ismerve, de az egész világon elhíresülten haltok meg.”⁷

A Fráter György hitbuzgalmát laudáló kommentár és vers eszköz volt arra nézve, hogy Verancsics az erdélyi reformációval szembeni véleményét kifejtse. Az erdélyi politika és a tradicionális teológia krízise bontakozik ki írásából úgy, ahogy az Erdélyben a hitviták esetében is érezhető volt. A lutheri tanítás és a Szentszék ellentéte európai konfliktusa, Erdélyben Martinuzzi Fráter György és Batthyány ellentétében csúcsosodott ki (1543. évi, Honterus reformációját érintő hitvita). 1543 jelképezi azt az évet, amikor Honterus a barcasági reformációt véglegesítette. Az utolsó gyulafehérvári katolikus főesperes, Batthyány Orbán, Verancsics szerint az a rossz katolikus példa, aki vállalt lutheranizmusa miatt elbukik. Ő az, akiről állíthatjuk, hogy az utolsó katolikus gyulafehérvári főesperes volt, akit protestáns opciója kompromitált. Verancsics, aki Fráter szolgálatában maradt, elítélte a lutheranizmust, de ugyanakkor, azon viszonyok és ellentétek ismertetésével, amelyek a káptalan székesegyházában – Batthyány temetése alkalmával – bontakoznak ki, a káptalan szétesésére is magyarázatot ad. Batthyány Orbán egyik eltemetője Szengyeli Ferenc mezőszengyeli katolikus pap volt, aki 1543-tól kanonok és szatmári főesperes, 1548–1551 között ózdi főesperes, 1553-ban a káptalan dékánja, 1549-ben Szt. Péter és Szt. Pál-oltárok gyulafehérvári rektora, vikárius és küüllői főesperes. Kanonoksága alatt két lánya is volt.⁸ Ő lehetett az a Ferenc nevű vikárius, aki Gyulafehérvárott 1547-ben az elhunyt Batthyány Orbán holttestét kiásatta, és a székesegyházból eltávolította: ...edg *Canonicus Feyerwari Püspök Vicariussa [...] Ferencz nevü ki asattya és a ganajba temetteti a kiért Izabella meg neheztellett, és e lehet oka, hogj ötet is Fejervarrol kiuztek [...]*.⁹ Martinuzzi ingerültségét jelezte, hogy a gyulafehérvári főesperesi tisztség utolsó viselőjét Batthyány Orbán királyi kincstárnok sírját, amiután azt 1548-ban a székesegyházban temették el, feltörette, és lutheránus eretnokség vádjá ürügyén az oszlásnak indult hullát a szemétdombra dobatta.¹⁰

⁷ Sörös Borbála: i. m. 48.

⁸ Mihalik Béla Vilmos: A kanonok két leánya? Adalékok Szengyel Ferenc családjának történetéhez. In: *Turul* LXXXVI (2013/4), 153–157.

⁹ Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958, 193.

¹⁰ Veress Endre: i. m. 278. Lásd még: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János (szerk.), V, Budapest 1912, 5 sz., 1.

Martinuzzi Batthyány Orbánnal szembeni tehetetlenségét és ingerültségét nem csak a politikai rivalizálás okozta, hanem a személye által is jelzett feltartóztatatlanság terjedő erdélyi reformáció. Ennek következménye az volt, hogy 1550-ben a tordai országgyűlés protestáns rendjei már kivívták a lutheránusok vallásszabadságát, kimondva Martinuzzi kedvéért a régi rend védelmét is.

Batthyány protestáns énekszerzőként került az irodalomtörténet lapjaira. Őt tekinthetjük a reformációba áthajló humanista költői attitűd első erdélyi képviselőjének.¹¹ Íme röviddel, egy évvel halála előtt írt éneke:

Batthyány Orbán (? – 1547): Az háborúságnak szenvedéséről való ének (1547)

*Bátor érted, uram Isten, kárt vallanék,
Te hitedért ennél inkább nyomorganék,
Csak tenéked én kedvedben lehetnék.*

*A szent Jóbot keservesen meddig veréd,
Törrel, döggel örökét mind elvevéd,
És ömagát főkélyekkel megsebhetéd.*

*Támasztál te ellenséget őreája,
Tüzet, véstet őnéki házaira,
Az sátánt is bocsátád romlására.*

*Határt vetél temagad veszedelmének,
Megkísértéd, mint állana keserűségében,
De ura lőn az szent Jób tökéletinek.*

*Azt úgy mondja, nagy felszóval ezt kiáltja:
Testvel, bűnnel az én anyám szült ez világra,
Ki kelly múltnom énnékem az más világra.*

*Nem türheté az Isten, rajta könyörüle,
Sok jószágval – írván vannak – ötet szereté,
Morhájáért őnéki kétannit ada.*

¹¹ A háborúságnak szenvedéséről való ének és a Harminckettedik psalmus szerzőjeként. Lásd. Régi Magyar Költők Tára IV, XVI. századbeli magyar költők művei, 3, 1540–1575, közzeéteszi Szilády Áron, Budapest, MTA, 1883., 53–56.

*Irgalmas vagy te azért, uram Isten,
Csak tehozzád folyamjunk tiszta szívben,
És mi bízunk tebenned tiszta szívvel.*

*Uram, légy te kegyelmes veszedelmemben,
Nám jól tudod, mint voltunk mi földünkben,
Mi atyánktól maradott örökségben.*

*Reánk szállott ez világon az bujdosás,
Egyik helről másik helre nagy futóság,
Barátinktól éktelen hurrogatás.*

*Bátron mondják az Isten hogy ostoroz,
Jóságinkat törököknek elosztotta,
Ömagokat téstova búdosztatja.*

*Azt jól tudjuk, örök Isten, hogy mi bűnünk,
Mindezeket szenvedjük, mert érdemlünk,
Azért mi es békével elszenvedjük.*

*Ne nézzed te bűneinknek számtalan voltát,
Érdemünknek teelőttem semmi voltát,
Csak tekéntsed az Krisztust, mert fogadtad.*

*Mondjunk néked dicséretet az szent Jóval,
Te vagy Isten, szent fiaddal, Jézus Krisztussal,
Szentlélekkel, mindhárman egy hatalomval.*

*Ez éneket szerzették Gyulafehérvárban,
Battyáni Urbán feküvén kór ágyában,
Mikor írnak vala ezörötszáznegyvenhétben.¹²*

A gyulafehérvári káptalanból elindult másik nagy reformátor Kálmáncsehi Sánta Márton (1557+) oktatókanonok volt. A Krakkói Egyetem diákjaként az 1525. év első felében seniora lett az egyetem magyar diákközösségének. A krakkói egyetem anyakönyvében a később ott tanuló Telegdi Miklós (1535–1586), akiből később pécsi római katolikus püspök, majd esztergomi érsek lett, azt je-

¹² Verseken tündöklő Erdély 1. kötet, Castrum Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy 1996, 77–78. Vö. Nagybankai Mátyás, Siklósi Mihály, Kecskeméti Vég Mihály, Battyány Orbán, Tolnai György, Három névtelen, Ilosvai Selymes Péter versei. In: Szilády Áron: *i. m.* 53–54.

gyezte fel Kálmáncsehi Márton neve után, hogy: *A tévelygés szellemétől megkapatva később a sacramentariusok* [reformátusok korabeli megnevezése. szerz. megj.] *eretnkségével Magyarország nagy részét megfertőzte.* Pregrinációja után 1538-ban már gyulafehérvári kanonok, jogtudor és a káptalani iskola igazgatója. 1538-ban Erdélyben ekkor vitázik Szántai István kassai prédikátor a római katolikus egyház papjaival a segesvári dispután (1538). Bár a katolikus részről a döntőbíró szerepét töltötte be, nem ítélte el egyértelműen Szántai érveit. 1539-ban generális vikárius (püspökhelyettesi) méltóságot viselt. Verancsics barátjaként az erasmista szellemiségű tolerancia híve volt. Verancsicsot is baráti szálak fűzték Kálmáncsehi Mártonhoz. Bizonyítéka ennek Kálmáncsehi Mártonhoz írt levele:

„Nem kétlem, meg vagy győződve arról, hogy nekem igen nagy kiadásaim vannak, és igen szűkiben vagyok a pénznek. Mégpedig a jelenlegi háborús helyzet miatt, amikor is nekem igen sok lovat kell eltartanom. Tulajdonképpen kényszerhelyzetben vagyok, hacsak az udvarból el nem távozom, ami azonban sem az uralkodó miatt, sem nagybátyám miatt nem lehetséges. Éppen ezért jóllehet már régebben is részesültem részedről támogatásban, most azonban a legnagyobb segítséget jelentene az, hogy ha ezt a pénzt Mihály napjára megkapnám tőled. Hogyha ezt teljesíteni fogod, akkor ezzel a te irántam való szeretetednek minden jelét megmutatod s a mi kölcsönös barátságunkat halhatatlanná fogod tenni, és magadat ugyanolyanná teszed én előttem, mint én amilyen vagyok te előtted. Isten Veled. Gyulafehérvár 1538. június 22.”¹³

E levélből kitűnik, hogy Verancsics 1538-ban még a legbarátiabb érzéssel és lekötelezett hálával van Kálmáncsehi Márton iránt. Az 1540. év elején Kálmáncsehi Márton otthagyva díszes és előkelő állását, búcsút mondott Gyulafehérvárnak, és a reformáció mellé állt. Reggeli zsoltárai, antifóniái és pénteki énekei emlékeztettek csak korábbi oktatókanonoki szerepére.

A káptalan harmadik, de talán a protestáns adminisztráció szempontjából legfontosabb személye Csáky Mihály (1492–1572) kancellár volt. Apja, István befolyásos Sopron megyei nemes. Jakó Zsigmond mutatta ki, hogy nem a család körösszegi és adorjáni ágából, hanem a dunántúli mihályi Csáky-ágból származott. A kancellár 1521-től Krakkóban tanult.¹⁴ Az első magyar reformátornemzedék tagjai Krakkóban kezdték el tanulmányaikat: Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton 1523-tól, Gálszécsi István 1527-től, Székely István

¹³ Lásd <http://www.kalmanchey.hu/Tortenelem2.htm> (Megnyitva: 2017. január 28.)

¹⁴ A krakkói bursa reformációban vállalt szerepét lásd Kovács Endre: *A Krakkói Egyetem és a magyar művelődés.* Budapest 1964, 117–141.

1529-től, Szegedi Kis István 1537-től, Csáky Mihály pedig 1521–1525-ben volt a krakkói egyetem hallgatója. Csákyt Kálmáncsehi előtt a krakkói bursa (Coetus) seniorává is megválasztották.¹⁵ Az egyetemi tanulmányok után Gosztonyi János (1524–1527-ig erdélyi püspök) hívására érkezett a fejedelemségbe, ahol a katolikus egyház és a Szapolyai család szolgálatában állt. Verancsiccsal váltott leveleiből kiderül, Csáky Mihály mindvégig rendkívül fontos szereppel bírt az erdélyi politika alakításában. Emiatt 1550-ben Verancsics biztatta is kanonoktársát, hogy írja meg kora erdélyi eseményeinek történetét, de az események krónikája sajnos nem maradt ránk.¹⁶ Egyházi pályán találjuk a gyulafehérvári udvarban, ahol 1539-től kanonok, 1543-tól püspöki alhelyettes és krasznai esperes, 1545-től püspöki vikárius, 1549-ben pedig hunyadi esperes volt. 1548-tól 1551-ig a 12 tagú fejedelmi tanács befolyásos tagja volt. Fráter György ellenségének számított, amelynek egyik oka az akkor még esperes-kanonok véka alá nem rejtett lutheranizmushoz való vonzódásában állt. Az a jelenet, amikor Fráter György nyulakat és tyúkot kötözött a pénteki bűjtöt megszegő gyulafehérvári kanonok meztelen testére, majd vadászkuttyákat küldött rá Matthias Miles szász krónikás szerint Csáky főesperes-kanonokra vonatkozott, és a káptalanban is megszegett bűjttilalmak jelentős káptalanbeli fegyelemlazulásra utalnak. Az olasz utazó Giovanandrea Gromo azt állította, hogy a *nagy kancellár, a lutheránus szekta vezetője* volt.¹⁷ Már 1543-ban Martinuzzi Fráter György által a kolozsvári országgyűlésre beidéztet Honterust többek között épp a püspökhelyettesi tisztséget betöltő Csáky Mihály vette pártfogásába, amely félreérthetetlen jele volt korai protestánspártolásának.¹⁸

Csáky Mihály volt az, akivel az erdélyi kancellária a káptalan felbomlása után gazdátlanul maradt hiteles hely működését megoldotta, ugyanis nála maradt az

¹⁵ Jakó Zsigmond: Csáky Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: uő: *Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest 1997, 96.

¹⁶ „[...] libris apud nos relictis in patriam reverterat”. In: Szabó Géza: *Geschichte der Ungarische Coetus an den Universität Wittenberg 1555–613*, In: *Bibliothec des Protestantismus im Mittleren Donauraum*, kiadó Universität Halle-Wittenberg, 2 kötet, Halle 1941, 71.

¹⁷ Gál-Makár Zsófia: Verancsics Antal korának humanista hálózatában: Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica XIV.* (2009/2), 122.

¹⁸ *Călători străini despre Țările Române. II.* Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (szerk), București 1968–1970, 344.

¹⁸ Elekes Károly. A károlyfehérvári egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak történelme. In: *Erdélyi ev. ref. Névkönyv (1863–65)*, Kolozsvár 1864, 10.

intézmény pecsétje, így ő felelt a külsősök által igényelt dokumentum-másolatokért.¹⁹ A kancellária megszervezéséhez a régi, protestánsra lett kano-noktársait vagy szekuláris környezetből érkezett tisztviselőket választott ki (Mósdodi Ambrus magiszter, Verőczei János). János Zsigmond 1571-ben bekö-vetkezett haláláig kancellári és tanácsadói tisztségben Erdély legbefolyásosabb főura volt, de időszakosan ő irányította Erdély pénzügyeit is. 1551-ben Heltai Gáspár bibliafordítását is támogatta. Heltai a kinyomtatott részekből Boroskrakkóba is juttatott. Patrónusi érzékenységet csak tetézte adminisztratív rátermettsége, amelyet a 3 éves jogi tanulmányokkal alapolhatott meg. Csáky Mihálynak mint gyulafehérvári dékákanonoknak (1532, 1533, 1538) *exactor*, *collector regalisként* az egyház anyagi ügyeit is kellett intéznie.²⁰ Az 1568-ban történt gyulafehérvári hitvita után boroskrakkói birtokán nem hirdette az újabb keletű, vélhetően antitrinitárius meggyőződéseit. Az, hogy a wittenbergi teológu-sok a továbbiakban is számítottak rá mint a lutheránusok és kálvinisták pártfogójára, bizonyítja, hogy 1569-ben Georg Major (1502–1574) teológusprofesszor olyan könyvet ajánlott Csáknak, amelyben azt kérte, hogy Giorgio Blandratát és Dávid Ferencet mint két notórius *eretneket* büntessék meg.²¹ Az a tény, hogy Csáky Mihály János Zsigmond tanácsára az elmérgesedni látszó, de unitáriu-soknak kedvező II. gyulafehérvári hitvitát (1568) lezárta, egyensúlykereső politi-kai előrelátására vallott. A wittenbergi Major professzor teológiaiának álcázott politikai megkeresése és Dávid Ferenc erre választ adó *Refutatioja* (1569) ajánlá-sán keresztül a kancellár személyét próbálták meggyőzni a képviselt és követendő teológiai igazságokról.²² Csáknak politikailag értelmeznie kellett a teológiai üzeneteket, amelyeket a jelek szerint inkább a vallásdiplomácia fegyvertárába sorolt, mintsem buzgón követte volna az ajánlások erdélyi érvényesítését.

Csáky a boroskrakkói nemesi udvarházát 10000 magyar aranyforintért vásárolta meg, II. János király hűséges szolgálatáért felmentette minden adóteher alól. Új hitének boroskrakkói birtokán is érvényt szerzett. 1567 májusában már

¹⁹ Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori hiteleshelyi tevékenysége*. BTK, Debrecen 2011, ms, 17–18.

²⁰ Ferenczi Sándor: *Sacerdotes Transylvanici*. Az Erdélyi Egyházmegye papjai – történeti átte-kintés. Kolozsvár 2012, 26., 29., 32.

²¹ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története*, I. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának kiadványai 4/1, Kolozsvár 2005, 173.

²² Uo. 642–645.

Wittenbergben nevelkedett református lelkésze van Koppány Orbán²³ személyében, aki *Karko* [szerk. megj. – Boroskrakkó régi neve] *mezőváros egyházának papja*, és egyben a kancellár pártfogoltja volt,²⁴ ugyanakkor az 1556-ban a wittenbergi egyetemet megjárta lelkész, Melius Juhász Péter évfolyamtársa volt. Koppány Orbán később Nagyenyedre távozott (még 1585 előtt), ahol a nagyenyedi egyházmegye első ismert esperese lett.²⁵ Azzal, hogy a Boroskrakkóval szomszédos sárdi református lelkésznek, Gylokai Mátyásnak és gyülekezetének Csáky Mihály a püspöki szekularizált vagyonból egyházi birtokrészt ad, valamint az, hogy lelkésze Koppány Orbán a Nagyenyedi Református Egyházmegye felállításával adminisztratív feladatokat látott el, több mint jelzésértékű. Kimondhatjuk, hogy Csáky Mihály a katolikus főesperesből lett új hitű kancellár a helyi protestáns adminisztráció és egyházi vagyon első jelentős főúri támogatója volt.

A káptalan felbomlásának folyamatát más, a korban jelentős egyházi személyiségek is jelzik. Várday Ambrus kanonok, dobokai főesperes, Várday Ferenc (1514–1524) püspök testvére a tiltás ellenére házasságot kötött. Bár 1527-ben Kálnai Imre főesperes-kanonok panaszkodott Oláh Miklósnak, hogy elzarándokol Czesztochovába *bármennyire is kigúnyolják a lutheránusok*,²⁶ a későbbiekben mégis protestáns meggyőződésű lett. Károlyi Boldi Sebestyén gyulafehérvári kanonok 1543-ban lett a kálvinizmus híve, majd erdői lelkipásztorként és nagybányai református esperesként találkozunk vele.

Eszerint sem a böjt, sem a házassági tilalom, sem a tiltott könyvek területén nem lehet a káptalanbeli fegyelmet betartani (csak Verancsics tarthatott „eretnek” könyveket). Verancsics királyi helytartó és főpap botrányos gyermekáldása és Szengyeli Ferenc szatmári főesperes két lánygyermeké csak alátámasztotta a káptalanbeli krízis erkölcsi mélységét és annak adminisztratív bomlását. Verancsics és Szengyeli féltve a veszélyeztetettnek érzett katolicizmusukat, távoztak a káptalamból. Az 1556-ban bekövetkezett káptalanbeli javak szekularizációját csak megerősítette a 1557. júniusi tordai országgyűlés, amely kimondta, hogy a káptalant nem szükséges újra felállítani.

²³ Urbanus Coppaninus hungarus 1556. In: Fraknói Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Pest 1873, 314.; vö. Szabó: i. m. 27. vö. Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi Kiadó, Budapest 2017, 179.

²⁴ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599, 86–87.

²⁵ Uo. 151. Vö. Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. V. 218.

²⁶ Ferenczi Sándor: i. m. 75.

Kimondhatjuk tehát, hogy Csáky Mihály (versíró kancellár), Kálmáncsehi Sánta Márton (egykori kanonok, iskolaigazgató) és Batthyány Orbán (Izabella szolgálatában álló kanonok) tudományukkal és személyes példájukkal segítették a reformáció szellemiségének terjedését. Ha képzési hátterüket nézzük, akkor a Bolognai Egyetemen át (Battyányi Orbán) a krakkói Bursáig olyan humanista nevelésben volt részük, amelynek segítségével megalapozhatóvá vált az új vallási identitás irodalmi és teológiai hitvallása.

A 16. század második felében Erdélyben már wittenbergi egyetem a „hangadó”, ahol Melanchthon lett a magyar Bursa kedvenc előadója. Bár Zoványi és Pokoly nem ismeri, ma már kijelenthetjük, hogy a wittenbergi egyetem német–magyar identitású peregrinusa, Gemmeus Máté volt az, aki 1586-tal kezdődően a Gyulafehérvári Református Egyházmegye második espereseként²⁷ – kiszakítva a Szászsebesi Kaptalanból Alvinc és Borberek elmagyarosodott és kálvinivá lett településeit – elsőik között alapozta meg az erdélyi református egyházi adminisztrációt. A Csáky Mihály által támogatott boroskrakkói lelkészhez, nagyenyedi espereshez, Koppány Orbánhoz hasonlóan ő is felismerte az egyház adminisztratív újrászervezésének lehetőségét. Bod Péter szerint Gemmeus Máté (1571–1590) lelkész volt az, aki a német reformációhoz való ragaszkodást, Melanchthon és Kálvin hatására a helvét protestantizmus javára kamatoztatta. 1574 után Wittenbergből visszatért lelkész Alvincen már nemcsak németül, hanem többnyire magyarul prédikált. A település reformatori tevékenysége során került át 1589-ben a Gyulafehérvári Református Esperességbe, amelynek Ilosvai után esperese, „dékánja” lett:

„Régen Alvincz és Borberek tartoztanak a Szászsebesi Kapitulumhoz, de a Gemmeus Máté Alvinczi Pap kérésére Ifjú János, aki ezeket a városokat a várral együtt bírta, a Fejedelem előtt nagy tekintetű ember volt s valami atyafiság is [...] a Fejedelem Báthory Zsigmond engedélyéből elszakasztotta a Kapitulumtól [...] ezek az Ekklesiák magyarok lévén [...] tellyeséggel az adózás alól kivonták magokat, azt állatván: hogy azzal a Szászok tartoznak csak, ők peniglen magyarok.”²⁸

Gemmeus egyesítette tehát a szászsebesi szász dékánátusból kiszakadt és reformátussá lett Alvincet és Borbereket az egykori gyulafehérvári főesperesi kerülettel. Gemmeus 1572 és 1574 között volt a wittenbergi egyetem magyar coetusának tagja, ahol az 1574-ben adományozott könyveiből alakult meg a wittenbergi magyar bursa könyvtára.²⁹ Tevékenysége a Gyulafehérvár környéki re-

²⁷ Az első esperes Ilosvai Benedek volt. Lásd Szabó András: *Coetus Ungaricus...*, 145.

²⁸ Bod Péter: *Szmírnai Szent Polikárpusz*. [Nagyenyed 1766], 51.

²⁹ „libris apud nos relictis in patriam reverterat”. In: Szabó Géza: *i. m.* 71.

formáció elmélyítését tűzte ki célul. Ennek elismeréseképp a katolikus Báthori Zsigmond fejedelem 1589. július 10-én a gyulafehérvári Tövis utcában 100 forintért korábban megvásárolt birtokát Isten Igéjének hirdetésében elért eredményeiért fejedelmi jogon tehermentesített bármilyen adónem alól:

„a nevezett pap hűséges szolgálataiért, melyeket néhány évvel azelőtt a [gyula]fehérvári egyházban Isten igéjét hirdetve tanusított (in miniterio huius ecclesiae Albanae rite pureque verbum Dei docendo exhibuit), neki és általa unokatestvérének Geongieosi Zekely Pál fiának: Gergelynek adományozza örök jogon a házban [...] levő királyi jogát.”

Bár Nagy Géza tévesen neki tulajdonította az 1571-ben alaposan kijegyzetelt kálvini *Instituciót*, amelynek aláhúzásai, kiemelései között az egyház és a világi hatalom, reformáció és egyházatyák kapcsolatának kutatása fontos szerepet töltött be,³⁰ mégis Gemmeus tevékenységében az egyházmegye első kálvini tanok iránt érdeklődő esperesét ismerhetjük meg. Az, hogy Gemmeus Máté a svájci protestantizmus híve lett, igazolja Théodore de Béze *Ad acta Colloquii Montisbelgardensis, Tubingae Edita, Theodori Bezae responsionis pars altera* (Editio prima, Genevae, Excudebat Ioannes le Preux, 1588) című műve, amely az egykori szebeni német gimnázium birtokában volt. Ennek possesorbejegyzései között elsőként ezt olvashatjuk: *Reverendissimo ac clarissimo viro D. D. Matthaeo Gemmaro Pastori in Alluind [Alvinc] et Seniori Ecclesiarum capituli Albensis fidelissimo D[....]jerga eius benevolentia gratitudinisque dabat Alba Iulia Nicol. T. Debrecinus [...] Rector Scholii Albens. Anno Deo 1589, 22 dii Iulii.*³¹ A könyvbejegyzés szerint *Pastori in Alluind et Seniori Ecclesiarum capituli Albensis*, azaz lelképásztori és a fehérvári káptalan (esperesség, dékánság) szeniora (esperese) titulust viselt.³² Kortársa volt a korábban ugyancsak wittenbergi peregrinus, majd 1574-től gyulafehérvári lelkész és őt

³⁰ Lásd a Johannes Calvinus: *Institutio Christianae religionis in libros quator nunc primum digesta*. Antonius Rebulius, Genéve 1561. Előszavát, amelyben a szöveget olvasó teológus 14-szer aláhúzta a „Patres” fogalmat. In: Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Th. B III. 19., 37 Th. jelzet alatt.

³¹ Șerbănescu, Olga: *Catalogul cărții străine din secolul al XVI-lea, litera „B”*, vol. II. Muzeul Național Brukenthal, Bibliotheca Brukenthal XLIX, Sibiu 2010, 34. A montbéliard-i kollokvium leírásának könyvével megajándékozott gyulafehérvári tanár Debreceni Tankó Miklós ref. lelkész volt. Debrecenben tanult, ellátogatott a wittenbergi egyetemre, ahol 1587. ápr. 7-én iratkozott be. Innen 1588-ban hazatérve a gyulafehérvári iskolának lett a rektora (Szabó András: i. m. 126–127.)

³² Șerbănescu, Olga: i. m. 34.

megelőzően esperes (1585) Ilosvai Benedek (+1586), aki egyben a káptalan levéltárosa is volt.³³ Gemmeus halála után vette át az egyházmegye esperesi tisztségét.

Olvasmánytörténeti szempontból jelentős az, hogy Gyulafehérvár és környéke a lutheránus szellemiségű könyves kultúrától eljutott a kálvinista olvasásményekig. Az egyházmegye kialakulását nem csak a kálvinizmus adminisztratív leképezése, hanem ezzel egyszerre a nagyenyedi zsinattal 1564 után bekövetkezett tudatos teológiai irányváltás is elősegítette. Ennek az olvasmánykultúra szempontjából való vitathatatlan jele a boroskrakkói Heltai által lefordított Biblia részeinek jelenléte, sárdi *Institutio* tanulmányozása és magyarázása,³⁴ valamint Theodoré Béza könyvének, a montbéliard-i kollokviumról szóló kötetének alvinci olvasása. Ez utóbbiban Gemmeus Máté azért érdeklődött a Béza által magyarázott³⁵ keresztség és úrvacsora sákramentumainak kálvini értelmezéséről, amelyet a kollokviumon a lutheránus Jakob Andreaeal vitatott, mert alá szeretne volna támasztani a lutheránus Szászsebesssel szembeni teológiai és adminisztratív konfrontációt. Mindez jelezte, hogy a 16. század végére valóságos református tengely alakul ki Déva–Alvinc–Gyulafehérvár–Nagyenyed útvonalon, amelynek mentén kialakulhattak a református egyházmegyék: a hunyadi, gyulafehérvári és nagyenyedi. A *destructae ecclesiae* vádja az új egyházi struktúrák építésének valóságával találkozhatott. Mi lehetett más ez, mint amit a jezsuitapárti katolikus fejedelem, Báthori Zsigmond is érzékelt: az a reformáció, amely feltartóztatlanul terjedt Isten ígéjének hűséges és világos hirdetése nyomán az erdély-hegyljai egyházakban.

³³ Szabó András: i. m. 156.

³⁴ Fekete Csaba: Kálvin Sárdon és Radnóton. Hazai tananyag volt az *Institutio* 1595-ben. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. Debrecen 2011, 60–63.

³⁵ „The quarrel between you and us is whether holy baptism is a bath of rebirth and a renewal in the Holy Spirit [Lutheran view], or whether it is simply a sign that signifies and seals our filial relationship to God [Reformed view].” In: *Acta Colloquii Montis Belligartensis* (Tübingen, 1587), 758. Lásd a továbbiakban erről Raitt, Jill: *The Colloquy of Montbéliard: Religion and Politics in the Sixteenth Century*. Oxford University Press, New York 1993, 138. “Beza said that it is idolatrous to ascribe any latent power to any water, even sacramental water. God does not transfer divine power absolutely to any created thing. ... Beza argued that salvation depends not on baptism but on one’s faith.” A Montbelliard-ban tartott úrvacsora vitának a lényege az az evangélikus vélemény volt, hogy Krisztus misztikusan jelen van a földi közösségekben, Béza véleménye szerint a hitvalló közösség emeli misztikus egységbe a mennyben az embereket Krisztussal a mennybe. In: Raitt, Jill: i. m. 100.